

(इंग्रजी मध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

राजस्थान राज्य

विरुद्ध

रेहमान

(न्यायमूर्ती पी. बी. गजेंद्रगडकर आणि न्यायमूर्ती के. सुब्बा राव.)

फौजदारी खटला- उत्पादन शुल्क अधिकाऱ्याद्वारे शोध-कारणे नोंदवण्यात अपयश-बेकायदेशीर असल्यास शोध-केंद्रीय उत्पादन शुल्क आणि मीठ कायदा, १९४४, (I/१९४४) कलम १४ - केंद्रीय उत्पादन शुल्क नियम, १९४४ - २०१ सह वाचावे - फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८, (V/१८९८), कलम १६५

प्रतिवादीने तंबाखूची लागवड केली आहे परंतु त्यावर उत्पादन शुल्क भरले नाही अशी माहिती मिळाल्यावर केंद्रीय उत्पादन शुल्क उपअधीक्षक, त्याने तेथे तंबाखू साठवला आहे की नाही हे शोधण्यासाठी प्रतिवादीच्या घराची झडती घेण्यासाठी गेला. प्रतिवादीने शोधकार्यात अडथळा आणला, परिणामी उपअधीक्षक खाली पडला आणि जखमी झाला. प्रतिवादीवर भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३५३ अंतर्गत खटला चालवण्यात आला होता, परंतु दंड प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६५ नुसार आवश्यक कारणे न नोंदवता उपअधीक्षकाने केलेला शोध बेकायदेशीर होता या कारणावरून त्याची निर्दोष मुक्तता करण्यात आली. अपीलकर्त्याने असा युक्तिवाद केला की केंद्रीय उत्पादन शुल्क आणि मीठ कायद्यांतर्गत केलेल्या शोधासाठी संहितेचे कलम १६५ लागू होत नाही.

असे अधिनिर्णित केले गेले की, फौजदारी प्रक्रिया संहितेचे कलम १६५ अशा शोधासाठी देखील लागू होते आणि कलम १६५ चे उल्लंघन करून शोध घेणे बेकायदेशीर होते. केंद्रीय

उत्पादन शुल्क आणि मीठ कायद्याच्या कलम १८ मध्ये अशी तरतूद आहे की त्या कायद्यांतर्गत शोध फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदींनुसार केले जातील. उत्पादन शुल्क अधिकाऱ्याला केवळ गुन्हाच्या तपासासाठी शोध घेण्याचे अधिकार होते. अशा प्रकारचा शोध एखाद्या संज्ञेय गुन्हाच्या तपासादरम्यान पोलीस अधिकाऱ्याने केलेल्या शोधासाठी अंदाजे होता आणि दोन्ही प्रकरणांमध्ये शोध संहितेच्या कलम १६५ च्या तरतुदींनुसार घ्यावा लागला.

फौजदारी अपील न्यायाधिकरण:फौजदारी अपील क्रमांक - ३९/१९५८

जयपूर येथील राजस्थान उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाच्या डी. बी. फौजदारी अपील क्रमांक १५४/१९५६ मधील २० सप्टेंबर १९५७ च्या निकाल आणि आदेशावरून, ४ ऑगस्ट १९५६ च्या निकाल आणि आदेशावरून उद्भवलेल्या अपीलात १९५३ च्या प्रकरण केस क्रमांक ३१३ मधील मुन्सिफ-मॅजिस्ट्रेट, हिंडन.

अपीलकर्त्यासाठी चे वकील आर. एच. ढेबर, प्रतिवादी हजर झाला नाही.

१४ ऑक्टोबर १९५९ रोजी न्यायमूर्ती सुब्बा राव यांनी न्यायनिर्णय निर्णय दिला.

२० सप्टेंबर १९५७ रोजी संविधानाच्या कलम १३४ (१) (सी) अंतर्गत राजस्थान राज्याच्या उच्च न्यायालयाने दिलेल्या प्रमाणपत्राद्वारे हे अपील आहे, ज्यात भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३५३ अंतर्गत आरोपातून अपीलकर्त्याची निर्दोष मुक्तता करणाऱ्या मुन्सिफ-मॅजिस्ट्रेट, हिण्डौन च्या निर्णयाची पुष्टी केली आहे.

आवश्यक तथ्ये थोडक्यात मांडली आहेत. भरतपूर येथे मुख्यालय असलेल्या केंद्रीय उत्पादन शुल्क विभागाच्या उपअधीक्षकाला अशी माहिती मिळाली की सुल्लेड आणि त्याचा मुलगा रेहमान या प्रतिवादीने तंबाखूची लागवड केली होती, परंतु त्यावर देय असलेले उत्पादन शुल्क भरले नव्हते. ९ सप्टेंबर १९५३ रोजी, उपअधीक्षक, केंद्रीय उत्पादन शुल्क निरीक्षक, एक शिपाई, एक चौकीदार

आणि दोन मोटबीरसह, रेहमानच्या घरी त्याने तंबाखू साठवला आहे की नाही हे शोधण्यासाठी त्याच्या घरी दुपारी २ वाजता गेले. जेव्हा त्यांनी असे करण्याचा त्यांचा हेतू जाहीर केला, तेव्हा प्रतिवादी आणि एका धम्मनने शोधकार्यात अडथळा आणला असा आरोप आहे. परिणामी उपअधीक्षक खाली पडला आणि त्याला काही जखमा झाल्या. प्रतिवादी आणि धम्मनने यांच्यावर खटला चालवण्यात आला आणि द स्टेट ऑफ मुन्सिफ-मॅजिस्ट्रेट, हिण्डौनने धम्मनला आरोपमुक्त केले परंतु रेहमान भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३५३ अंतर्गत प्रतिवादीला दोषी ठरवले आणि त्याला तीन महिन्यांच्या कठोर कारावासाची शिक्षा सुनावली. अपील केल्यावर, अतिरिक्त सत्र न्यायाधीश या निष्कर्षावर पोहोचले की त्यावेळी उपलब्ध असलेल्या सामग्रीवर फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६५ नुसार शोध घेण्यात आलेला नाही आणि त्यांनी या प्रकरणाची नव्याने चौकशी करण्याचे आदेश दिले. रिमांडवर असताना, दंडाधिकार्याला आढळले की उपअधीक्षकाने फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६५ अंतर्गत कारणांची अभिलेखन न करता शोध घेतला होता आणि बेकायदेशीर शोध घेण्यापासून त्याला अडथळा आणण्यात प्रतिवादीने कोणताही गुन्हा केलेला नाही आणि त्या निष्कर्षावरून त्याने प्रतिवादीची निर्दोष मुक्तता केली. अपील केल्यावर, उच्च न्यायालयाने मुन्सिफ-दंडाधिकार्यांनी व्यक्त केलेल्या मताशी सहमती दर्शवली आणि निर्दोष मुक्ततेच्या आदेशाला दुजोरा दिला. राजस्थान राज्याने उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाच्या शुद्धतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करणाऱ्या सध्याच्या अपीलाला प्राधान्य दिले.

राज्याच्या विद्वान वकिलांनी आमच्यासमोर दोन मुद्दे मांडले:

(१) केंद्रीय उत्पादन शुल्क आणि मीठ कायदा (१/१९४४) (यापुढे याला 'कायदा' म्हणतात) आणि त्याखाली तयार केलेले नियम (यापुढे याला 'नियम' म्हणतात) आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता (यापुढे याला 'संहिता' म्हणतात), शोध घेण्याचे अधिकार आणि ते बनवण्याच्या पद्धतीमध्ये फरक राखतात आणि विशिष्ट प्रक्रियेसह विशिष्ट अधिकार एकत्रित करतात. सध्याच्या प्रकरणात, केंद्रीय

उत्पादन शुल्काचे उपअधीक्षक, केवळ प्रतिवादीच्या घरात साठवलेल्या तंबाखूच्या प्रमाणाची माहिती गोळा करण्यासाठी, त्या वस्तूवर उत्पादन शुल्क लादण्यासाठी आणि प्रतिवादीवर खटला चालवण्याच्या दृष्टीने कोणताही तपास न करण्यासाठी शोध घेण्याच्या आपल्या अधिकाराचा वापर करत असल्याने, संहितेच्या कलम १०३ अंतर्गत विहित केलेल्या शोध पद्धतीचे पालन केले पाहिजे, जी सामान्यतः सर्व शोधांना लागू होते, आणि कायद्याच्या कलम १६५ अंतर्गत प्रदान केलेली नाही, जी गुन्हाच्या तपासादरम्यान पोलिस अधिकाऱ्याने केलेल्या शोधांना लागू होते.

(२) संहितेचे कलम १६५ लागू होते असे गृहीत धरून, हे कलम पोलीस अधिकाऱ्याला शोध घेण्याचे अधिकार किंवा अधिकारक्षेत्र प्रदान करते आणि शोध घेताना पाळावी लागणारी प्रक्रिया विहित करते. कारणांची अभिलेखन न्यायशास्त्राच्या शब्दांशी संबंधित आहे आणि म्हणूनच न्यायमूर्ती सुब्बा राव यांनी केंद्रीय उत्पादन शुल्क नियमांच्या २०१ सह वाचण्याचा शोध घेण्याचा अधिकार आधीच मिळवलेल्या उत्पादन शुल्क अधिकाऱ्याला केवळ संहितेच्या कलम १६५ च्या प्रक्रियात्मक भागाचे पालन करणे आवश्यक आहे.

प्रतिवादींचे वकील आमच्यासमोर हजर झाले नाहीत.

अपीलकर्त्यासाठीच्या विद्वान वकिलांच्या युक्तिवादाचे कौतुक करण्यासाठी या टप्प्यावर कायद्यातील संबंधित तरतुदी, त्याखाली तयार केलेले नियम आणि संहिता यांची दखल घेणे सोयीचे ठरेल.

कायद्याच्या कलम १८ अंतर्गत, कायद्यांतर्गत किंवा त्याअंतर्गत बनवलेल्या नियमांनुसार केलेले सर्व शोध हे त्याखालील शोधांशी संबंधित संहितेच्या तरतुदींनुसार केले जातील. कलम ३७ केंद्र सरकारला कायद्याची उद्दिष्टे अंमलात आणण्यासाठी नियम बनवण्याचा आणि विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकाराच्या व्यापकतेला पूर्वग्रह न ठेवता, कायद्याने लादलेल्या कर्तव्यांच्या योग्य

वसुलीसाठी आणि संकलनासाठी अशी तपासणी किंवा शोध आवश्यक आहे तोपर्यंत कोणत्याही जागेची तपासणी किंवा शोध अधिकृत आणि नियंत्रित करणारे नियम बनवण्याचा अधिकार देते. केंद्र सरकारने २०१ सह पठित केलेल्या त्या कलमाद्वारे प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करून, त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या कोणत्याही विभागाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याला, कायदा किंवा नियमांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून उत्पादनीय वस्तूंवर प्रक्रिया केली जाते, क्रमवारी लावली जाते, साठवली जाते, उत्पादित केली जाते किंवा वाहून नेली जाते असे मानण्याचे कारण असलेल्या कोणत्याही जमिनीवर, इमारतीवर, बंदिस्त ठिकाणी, आवारात, जहाजावर, वाहनतळावर किंवा इतर ठिकाणी दिवसा किंवा रात्री कोणत्याही वेळी प्रवेश करण्याचा आणि शोध घेण्याचा अधिकार दिला आहे. करपात्र वस्तूंचे उत्पादन, उत्पादन आणि प्रक्रिया यांचे नियमन करणे, यंत्रसामग्री आणि उक्त वस्तूंवर शुल्क लादण्याची प्रक्रिया निश्चित करणे आणि त्यांचे संकलन करणे आणि विशेषतः, उत्पादित नसलेल्या तंबाखूसाठी विशेष प्रक्रिया प्रदान करणे, या कायद्यात आणि नियमांमध्ये अनुकूल दृष्टीकोन आहे. कलमे ३,६ आणि ८ आणि प्रकरण क्रमांक ४. कलम ९ मध्ये नमूद केलेल्या तरतुदींचे उल्लंघन केल्याबद्दल दंड आकारला जातो, ज्यामध्ये उत्पादन शुल्क आकारण्यायोग्य वस्तूंचे उत्पादन आणि त्यासंबंधित कोणत्याही माहितीचा पुरवठा नियंत्रित करणाऱ्या तरतुदींचा समावेश आहे. नियम २१० मध्ये अशी तरतूद आहे की, जेथे अन्य कोणत्याही दंडाची तरतूद नसेल, तेथे नियमांच्या उल्लंघनासाठी एक हजार रुपयांपर्यंतचा दंड आणि ज्या वस्तूच्या संदर्भात गुन्हा केला गेला आहे ती जप्ती अशी शिक्षा होऊ शकते. उपरोक्त तरतुदींवरून हे स्पष्ट होते की केंद्र सरकारने अधिकार दिलेला अधिकारी केवळ तेव्हाच शोध घेऊ शकतो जेव्हा त्याला असे मानण्याचे कारण असेल की उत्पादन शुल्क आकारण्यायोग्य वस्तूंवर कायदा किंवा नियमांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून प्रक्रिया केली जाते, क्रमवारी लावली जाते, साठवली जाते, उत्पादित केली जाते किंवा वाहून नेली जाते. त्यामुळे शोधमोहीमेचा उद्देश केवळ कायदा किंवा

नियमांच्या तरतुदींचे उल्लंघन झाले आहे की नाही हे शोधणे हा आहे; आणि, जसे की आम्हाला आधीच लक्षात आले आहे की, उक्त तरतुदींचे उल्लंघन करणे हा कायद्यांतर्गत गुन्हा आहे. वेगळ्या शब्दांत २०१ सह वाचावे अधिकृत अधिकारी केवळ गुन्हाच्या तपासासाठी शोध घेण्यास सक्षम होतो.

आता आपण फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदींकडे लक्ष देऊ जेणेकरून शोध पद्धतीचे नियमन करणाऱ्या तरतुदींपैकी कोणत्या तरतुदी नियमांच्या २०१ सह वाचावे उपअधीक्षकाला प्रदान केलेल्या अधिकारासाठी योग्य आहेत. फौजदारी प्रक्रिया संहितेत, त्यांतर्गत अधिकृत केलेल्या शोधांचे नियमन करणाऱ्या कलमांचे चार गट आहेत. कलम ४७, ४८, ५१ आणि ५२ च मध्ये आढळतात. व्यक्तींच्या अटकेची, सुटकेची आणि परत मिळवण्याची तरतूद असलेल्या संहितेचा प्रकरण ५ कलम ४७ मध्ये अटक करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींनी प्रविष्ट केलेल्या जागेचा शोध घेण्याची तरतूद आहे, जेथे प्रवेश मिळवता येत नाही अशा प्रक्रियेसाठी कलम ४८; आणि अटक केलेल्या व्यक्तींच्या शोधासाठी कलम ५१ आणि ५२. दुसऱ्या गटामध्ये प्रकरणाच्या ७ व्या अध्यायातील कलम १००, १०१, १०२ आणि १०३ यांचा समावेश आहे. कलम १०० चुकीच्या पद्धतीने बंदिस्त केलेल्या व्यक्तींचा शोध घेण्याशी संबंधित आहे आणि इतर कलमांमध्ये शोध वॉरंट, बंद ठिकाणांच्या प्रभारी व्यक्तींची कर्तव्ये आणि शोधासाठी व्यक्तींची मागणी करण्याशी संबंधित सामान्य तरतुदी आहेत. कलम १५३ हा तिसरा गट तयार करतो आणि तो प्रकरण १३ च्या अंतर्गत येतो आणि संहितेच्या तेराव्या भागात पोलिसांच्या प्रतिबंधात्मक कारवाईची तरतूद आहे. कलम १५३ अंतर्गत, वजन इत्यादी खोटे आहेत असे मानण्याचे कारण असल्यास, पोलीस अधिकारी त्याच्या स्थानकाच्या हद्दीत वापरलेल्या किंवा ठेवलेल्या वजनासाठीचे कोणतेही वजन किंवा मोजमाप किंवा उपकरणे तपासण्याच्या किंवा शोधण्याच्या उद्देशाने वॉरंटशिवाय शोध घेऊ शकतो. कलमांचा चौथा गट प्रकरण १४ मध्ये आढळतो ज्यामध्ये अदखलपात्र गुन्हाच्या तपासादरम्यान

पोलिस अधिकाऱ्याकडून शोध घेण्याची तरतूद आहे. या अध्यायाअंतर्गत दिलेला शोध घेण्याचा अधिकार हा पोलिस अधिकाऱ्याला कायद्याद्वारे अधिकृत केलेल्या तपासाच्या संचालनाशी आनुषंगिक आहे. कलम १६५ अंतर्गत चार अटी घातल्या जातात: (i) एखाद्या गुन्हाच्या तपासाच्या उद्देशासाठी आवश्यक असलेली कोणतीही गोष्ट, त्याच्या मते, अनावश्यक विलंब न करता, शोध घेण्याखेरीज अन्यथा मिळवता येत नाही, असा विश्वास ठेवण्यासाठी पोलिस अधिकाऱ्याकडे वाजवी आधार असणे आवश्यक आहे; (ii) त्याने आपल्या विश्वासाची कारणे लेखी नोंदवावी आणि ज्या गोष्टींसाठी शोध घ्यायचा आहे त्या गोष्टी शक्य तितक्या लेखी नमूद कराव्यात; (iii) त्याने प्रत्यक्ष शोध घेणे, व्यवहार्य असल्यास, आणि (iv) स्वतः शोध घेणे व्यवहार्य असल्यास, त्याने स्वतः शोध न घेण्याची कारणे लेखी नोंदवली पाहिजेत आणि शोध घेण्याचे ठिकाण लेखी स्पष्ट केल्यानंतर शोध घेण्यासाठी अधीनस्थ अधिकाऱ्याला अधिकृत केले पाहिजे. शोध ही अत्यंत मनमानी स्वरूपाची प्रसंभाविक प्रक्रिया असल्याने, सत्तेच्या वापरावर कठोर वैधानिक अटी लादल्या जातात. नियमांच्या २०१ सह वाचावे तरतुदींसह उपरोक्त तरतुदींचा तुलनात्मक अभ्यास असे सूचित करतो की एखाद्या संज्ञेय गुन्हाच्या तपासादरम्यान पोलिस अधिकाऱ्याने केलेल्या शोधांचा अंदाज नियमांच्या २०१ सह वाचावे जाणाऱ्या अधिकृत अधिकाऱ्याने केलेल्या शोधांसह योग्यरित्या लावला जाऊ शकतो; कारण, पहिल्या प्रकरणात, पोलिस अधिकारी संज्ञेय गुन्हाच्या तपासादरम्यान शोध घेतो आणि नंतरच्या प्रकरणात अधिकृत अधिकारी एखाद्या व्यक्तीने कायद्यातील तरतुदींचे किंवा नियमांचे उल्लंघन केले आहे की नाही हे शोधण्यासाठी शोध घेतो जो गुन्हा आहे. संहितेच्या कलम १६५ अंतर्गत पोलीस अधिकाऱ्याने केलेल्या शोधाप्रकरणी अटी घालण्याचे कारणही नाही, परंतु नियमानुसार उत्पादन शुल्क अधिकाऱ्याने केलेल्या शोधाप्रकरणी अशा सुरक्षा-संरक्षणाची आवश्यकता नाही. आम्हाला वाटते की विधिमंडळाने कायद्याच्या कलम १८ मध्ये असे नमूद करून की कायदा आणि नियमानुसार शोध हे शोधांशी संबंधित संहितेच्या तरतुदींनुसार केले जातील,

स्पष्टपणे सूचित केले आहे की संहितेच्या योग्य तरतुदी कायदा आणि नियमांनुसार अधिकृत शोधांवर नियंत्रण ठेवतील. म्हणून आम्ही असे मानतो की नियमांच्या २०१ सह वाचावे केलेल्या शोधांच्या बाबतीत संहितेच्या कलम १६५ च्या तरतुदींचे पालन केले पाहिजे.

दुसऱ्या वादातही योग्यता नाही. जरी शोध घेण्यासाठी ही एक आवश्यक अट असली तरी कारणे नमूद करणे हे अधिकाऱ्याला शोध घेण्याचे अधिकारक्षेत्र प्रदान करत नाही. शोध घेण्याचे अधिकारक्षेत्र किंवा अधिकार कायद्याने प्रदान केले जातात आणि ते कारणांच्या अभिलेखनीतून घेतले जात नाहीत. याशिवाय कायद्याच्या कलम १८ मध्ये स्पष्ट शब्दात असे म्हटले आहे की दंड प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदींनुसार शोध घेतले जातील. संहितेच्या कलम १६५ मध्ये शोध घेण्यासाठी पाळाव्या लागणाऱ्या विविध पायऱ्या नमूद केल्या आहेत. कारणांची अभिलेखन करणे हे शोधाच्या बाबतीत एक महत्त्वाचे पाऊल आहे आणि त्याकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे शोध नियंत्रित करणाऱ्या तरतुदींच्या भौतिक भागाकडे दुर्लक्ष करणे. जर त्याकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकते, तर असे म्हटले जाऊ शकत नाही की शोध फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या तरतुदींनुसार केला जातो: हा शोध संहितेच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून केला जाईल.

नमूद केलेल्या कारणांमुळे, आम्ही असे मानतो की उपअधीक्षकांनी सध्याच्या प्रकरणात संहितेच्या कलम १६५ च्या तरतुदींचे उल्लंघन करून केलेला शोध बेकायदेशीर होता.

तरीही, विद्वान वकिलाने असा युक्तिवाद करण्याचा प्रयत्न केला की जरी उपअधीक्षकाने कारणे नोंदवली नसली तरी ती केवळ एक अनियमितता होती आणि प्रतिवादीला अधिकाऱ्याला शोध घेण्यापासून रोखण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता. हा युक्तिवाद आतापर्यंत उपस्थित करण्यात आलेला नाही आणि तो आमच्यासमोर प्रथमच मांडण्याची परवानगी देणे योग्य नाही.

परिणामी, आम्ही उच्च न्यायालयाने घेतलेल्या निष्कर्षाशी सहमत आहोत आणि याचिका फेटाळतो.

*** अस्वीकरण ***

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.